

УДК 37.037

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ЯК СИСТЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ УЧНІВ

Л. М. Губенко

У статті проведений аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми самостійної роботи учнів школи. Визначено сутність поняття «самостійна робота» учнів через детальний розгляд змісту її компонентів та функціональних зв'язків між ними. Представлено співвідношення між самостійною роботою як засобом та самоосвітою як метою навчання і виховання учнів.

Ключові слова: самостійна робота, самостійність, діяльність, самостійна діяльність, пізнавальна самостійність, активність, інтерес, самоосвіта.

Значні зміни, які відбуваються в сучасному суспільстві сьогодні, його високий динамічний розвиток передбачають зростання ролі особистої організації людини, її активності, індивідуального бачення, здатності самостійно знаходити інформацію, аналізувати й синтезувати її. Від молоді людини сьогодні вимагається не відтворення отриманих знань, а творчий підхід до вирішення конкретних завдань. Самоосвіта й саморозвиток стають пріоритетними напрямками в розвитку школярів. Відповідно збільшується значення самостійної роботи в навчально-виховному процесі. Вона є важливою ланкою у вирішенні ключової проблеми сучасної школи – забезпечення якісної освіти її випускників.

Проблема самостійної роботи завжди була в центрі уваги педагогів, психологів, методистів. Численні дослідження були орієнтовані на визначення поняття «самостійна робота», її ролі у формуванні інтелекту школярів, розвитку їхніх здібностей, задоволення потреб і, загалом, підвищенню ефективності навчання.

Тому в даному дослідженні маємо на меті провести аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми самостійної роботи учнів школи, визначити сутність поняття «самостійна робота» учнів через детальний розгляд змісту її компонентів та функціональних зв'язків між

ними, представити співвідношення між самостійною роботою як засобом та самоосвітою як метою навчання і виховання учнів.

Психолого-педагогічні аспекти самостійної роботи розглянуті в працях В. Давидова, Н. Мечинської, А. Петровського, Н. Тализіної та інших.

Обґрунтування системи застосування самостійної роботи в навчально-виховному процесі запропоновано в педагогічних працях Р. Мікельсона, Є. Галанта, П. Груздева, Б. Єсіпова, І. Огородникової, М. Скаткіна, П. Підкасистого М. Кашина та інших. Але необхідний системний психолого-педагогічний підхід до організації самостійної роботи учнів і відстеження її результативності.

Найбільш відоме визначення «самостійна робота» було запропоновано радянським педагогом Б. Єсіповим у 60-ті рр. Він визначив самостійну роботу як «таку роботу, що виконується без безпосередньої участі вчителя, але за його завданням у спеціально відведений час; при цьому учні свідомо прагнуть до поставленої завданням мети, вживаючи свої зусилля і виражаючи результат у розумових і фізичних (або тих й інших) діях» [3;с.34] У його розумінні самостійна робота характеризується такими ознаками як: наявність завдання вчителя; час для виконання; відсутність сторонньої допомоги; оформлення результату роботи в тій чи іншій формі; необхідність розумової напруги.

Окрім того, Б. Єсіпов торкається якостей пізнавальної діяльності, звертає увагу на усвідомлення поставленої мети, підкреслює важливість власних зусиль при виконанні завдання. Це визначення, на думку багатьох провідних вчених, в основному правильно відображає складну структуру самостійної роботи й отримало позитивні відгуки вітчизняних і зарубіжних педагогів.

Подальша розробка цієї проблеми розсунула межі, поглибила сутність поняття. Дослідник П. Підкасистий вважає, що у визначенні Б. Єсіпова недостатньо виражені такі ознаки, як творчість учня і єдність процесуальної і логіко-змістовної сторін самостійної діяльності. Вони, на його думку, недостатньо враховуються у навчальній практиці і породжують формалізм самостійної роботи, сумну, монотонно-одноманітну діяльність школярів.

На думку самого П. Підкасистого, самостійну роботу слід визначити як «...засіб навчання для вирішення пізнавальних задач, який

послугує відповідно просуненню від нижчих до вищих рівнів мисленнєвої діяльності; формує в учня психологічну установку на самостійне систематичне поповнення знань і оволодіння уміннями орієнтуватися в потоці наукової інформації; послугує важливою умовою самоорганізації і самодисципліни учня в оволодінні методами пізнавальної діяльності; є важливим засобом педагогічного керівництва й управління самостійною пізнавальною діяльністю учня в процесі навчання» [7;с.23]. Дослідник вважає, що «учнів необхідно навчати пізнавальній діяльності, озброювати їх навчально-пізнавальним апаратом» [7; с.31].

Як дидактичне явище самостійна робота представляє собою, з одного боку, навчальне завдання, тобто те, що повинен виконати учень, об'єкт його діяльності, з іншого – форму прояву відповідної діяльності: пам'яті, мислення, творчої уяви при виконанні учнем навчального завдання, яке в кінцевому рахунку приводить школяра або до отримання зовсім нового, заздалегідь невідомого йому знання, або до поглиблення і розширення сфери застосування вже отриманих знань.

Незважаючи на різність формулювань, підходів, і класики, і сучасні дослідники доходять висновку, що жоден вплив зовні, настанови, переконання, інструкції, покарання не зможуть замінити й порівнятися з ефективністю самостійної роботи.

Аналіз психолого-педагогічної літератури демонструє, що у вчених немає єдиної думки у визначенні поняття «самостійна робота» як наукового поняття. До сьогодні є актуальним вислів І. Зимньої про те, що, «будучи за загальним визнанням складною і багатозначною, самостійна робота термінологічно точно не визначена» [4 ;77].

Саме багатоаспектність і невизначеність трактовки негативно впливає не тільки на формування уявлення про цю дефініцію, але й головне на те, як ефективніше її використовувати в процесі навчання школярів.

На нашу думку, **самостійна робота** – система організації класної або позакласної навчальної діяльності, спрямованої на виконання поставленої дидактичної мети за партнерської участі учня й учителя в плануванні й контролі за досягненням конкретного результату і є:

- **Способом** активізації здібностей, потреб, інтересів учнів;
- **показником (критерієм)** сформованості вмінь і навичок у різних видах діяльності;

- **етапом**, у рамках якого дитина готова до самоосвіти; самореалізації;

- **умовою** для розвитку особистості учня.

Позитивним результатом успішно виконаної **самостійної роботи** є:

- розвиток мислення, пам'яті, уваги, уваги тощо;
- формування предметної (історичної) компетентності;
- виховання самостійності, творчості, наполегливості тощо;
- усвідомлення власної успішності.

Аналіз досліджень із проблеми організації самостійної роботи учнів свідчить, що її компонентами є такі складові: *самостійність, діяльність, пізнавальний інтерес, пізнавальна активність, самостійна діяльність, самоосвіта, самореалізація.*

Отже, ключовою складовою навчальної діяльності загалом і самостійної роботи зокрема є **самостійність**.

У довідковій літературі самостійність розглядається як провідна якість особистості, що виражається в умінні ставити перед собою певну мету й досягати її власними силами [6; с.216]. Самостійність не є вродженою рисою, вона формується разом з тим, як дорослішає людина.

Психологи розглядають самостійність як одну з вольових рис характеру. Вона полягає «в умінні орієнтуватися на власний досвід, знання і переконання, а не на тиск чи прохання з боку інших» [2; с. 244]. Дійсно, можна погодитися з думкою Д. М. Дубравської, яка вважає, що самостійною слід вважати людину, якій притаманна сильна воля.

Професор В. Андреев визначає самостійність у межах навчально-виховного процесу як властивість особистості, що характеризується двома взаємопов'язаними факторами: сукупністю засобів, знань, умінь і навичок, якими володіє особистість, і її ставленням до процесу діяльності, її результатами й умовами здійснення, а також до зв'язків з іншими людьми. Таким чином, у завдання процесу формування самостійності дослідник включає не тільки вдосконалення знань, умінь і навичок, а й розвиток відповідних мотивів [1].

У цьому двосторонньому процесі розвиток розумових і емоційно-вольових процесів виступає необхідною передумовою становлення самостійних суджень і дій учня, а судження і дії, які з'являються в ході самостійної діяльності, зміцнюють і формують здатність не тільки здійснювати свідомо мотивовані дії, а й домагатися успішного виконання прийнятих рішень всупереч труднощів, які виникають. Слід зауважити,

що самостійність виступає найбільш сутнісною ознакою людини і як особистості, і як суб'єкта діяльності.

Самостійність може виявлятися у будь-якому виді діяльності, в тому числі навчальній, яка обов'язково передбачає самореалізацію і відповідно розвиток особистості.

Провідні педагоги вважають, що в межах навчальної діяльності самостійність у поєднанні з процесом пізнання дає найбільш цінні результати, тому виводять таку категорію, як **«пізнавальна самостійність»**. Хоча це поняття недостатньо широко вживається у педагогіці та психології і часто ототожнюється із поняттями *«самостійна діяльність»*, *«активність»*, *«пізнавальні інтереси»*. І все ж пізнавальна самостійність переважно більшістю дослідників трактується як особистісна якість, здатність власними силами та за власною ініціативою здійснювати пізнання в процесі цілеспрямованого пошуку.

Радянський дидакт І. Лернер стверджує, що пізнавальна самостійність – це вміння й прагнення творчо підходити до навколишньої дійсності, що знання, вміння та навички «лише тоді формують пізнавальну самостійність, коли стають інструментом творчої діяльності» [5; с.86].

Автори П. І. Підкасистий [7], Л. Г. Подоляк [8] розглядають пізнавальну самостійність як якість особистості, що поєднує в собі вміння набувати нові знання та творчо застосовувати їх у різних ситуаціях із прагненням до такої роботи. Цей феномен являє собою єдність двох компонентів – мотиваційного та процесуального (змістово-операційного). Перший відображає потребу в процесі пізнання з опорою на здібності, інтереси, другий – пізнання даної предметної галузі та прийоми діяльності, що сприяють здійсненню цілеспрямованого пошуку.

Українська вчена О. Я. Савченко наголошує, що пізнавальна самостійність охоплює чуттєве сприймання, запам'ятовування та різні види дій. При цьому визначальним у розвитку самостійності є емоційне ставлення особистості як до об'єкта, так і до процесу пізнання. Зокрема, ця якість особистості формується й розвивається в результаті досконалої системи навчання, виховання, розвитку учня [11].

Вважаємо за необхідне висловити своє бачення щодо даної категорії. На нашу думку, не слід ототожнювати поняття «пізнавальна» й «навчальна» діяльності. Наше розуміння пізнавальної діяльності обмежено її функціями, метою, прийомами, засобами її організації з боку

вчителя, психологічними механізмами її здійснення з боку учнів, результатами, які вона забезпечує.

Отже, пізнавальна самостійність є закономірним результатом особистісно зорієнтованої системи навчання і виховання учнів, яка виникає в процесі «...пізнавальної діяльності, що є такою навчальною діяльністю учнів, яка реалізує інформаційну функцію навчання, забезпечує досягнення пізнавального завдання, має репродуктивний характер і спрямована на сприйняття і засвоєння учнями інформаційного компонента змісту історичної освіти в готовому вигляді. При цьому вона актуалізує пізнавальні потреби, спирається на академічні здібності учнів, забезпечуючи розвиток пізнавального ставлення особистості до історії, розвиток академічного інтелекту учнів, а також сприяє виникненню і зміцненню особистісних образів «Я-історик», «Я-знавець» [13; с. 233]. Ця теза є дуже важливою для нашого подальшого дослідження.

Для розуміння сутності самостійної роботи вважаємо за необхідне також розглянути її наступний складовий компонент – «**діяльність**». Як філософська категорія, «діяльність» відображає специфічну людську форму ставлення до навколишнього світу, зміст якого становить його доцільна зміна і перетворення в інтересах людей [15]. Отже, з точки зору філософії підкреслюється, що поняття «діяльність» вже саме по собі включає мету, засоби, результат і сам процес.

Детально категорія «діяльність» вивчена в психології А. Леонтьєвим, С. Рубінштейном, К. Платоновим та іншими дослідниками. Діяльність як субстанція сама по собі захоплює індивіда і тим самим відтворюється [10;с.96], тобто учень включається в процес діяльності, здійснює її. Відповідно, освіта з цієї точки зору – система змінюючих одна одну діяльностей, а сама діяльність – мотивований процес використання учнем тих чи інших засобів для досягнення власної або зовні заданої мети.

У межах нашого дослідження нас цікавить навчальна діяльність учнів у контексті самостійності.

Вітчизняний методист, професор О. Ф. Турянської, яка у своїй монографії «Теория и практика личностно ориентированного обучения истории в школе», подає власну класифікацію видів навчальної діяльності й виокремлює:

- пізнавально-репродуктивна діяльність;
- практична діяльність репродуктивного характеру;

- творчо-пошукова (креативна);
- морально-естетична (оцінна);
- комунікативна [13].

Кожен вид діяльності може відбуватися у двох режимах: під керівництвом учителя і в ході самостійної роботи.

Посилаючись на точку зору вченої можна зробити висновок про те, що в рамках самостійної роботи в процесі організації:

- пізнавальної діяльності розвивається **пізнавальна самостійність**;
- практичної діяльності розвивається **практична самостійність**;
- творчо-пошукової діяльності розвивається **творчо-пошукова, креативна самостійність**;
- комунікативної діяльності розвивається **комунікативна самостійність**.

Маємо на меті розглянути кожен зазначений тип самостійності в межах різних видів діяльності школярів на уроках історії в наступних наших публікаціях.

Отже, поєднуючи вищерозглянуті дефініції «самостійність» і «діяльність», ми отримуємо найвищу форму навчальної діяльності – **самостійну діяльність**.

Самостійна діяльність безпосередньо зачіпає особистість учня, створюючи можливості для її розвитку, тобто можливості для виникнення новоутворень в особистості, нових психічних якостей або їхніх нових рівнів для формування здібностей, інтересів, потреб, волі, емоцій. Важливим моментом є те, що ці новоутворення належать до якісних змін особистості як цілісної системи, зачіпаючи не тільки зміни окремих компонентів, але й системи їх взаємозв'язків. Це і визначає значення самостійної діяльності як істотної складової в системі процесу навчання.

На основі проаналізованих підходів до трактування досліджуваного поняття ми схилиємося до думки, що самостійна діяльність – це складне утворення, яке залежить від рівня підготовки учня та виявляється у таких аспектах:

- психічному – як здатність до діяльності на основі здібностей, потреб та інтересів;
- інтелектуальному – як здатність до розв'язання навчальних завдань;
- моральному – як мотивоване ставлення до предмета пізнання.

Самостійна діяльність школяра неможлива без **активності**. На важливості забезпечення активності суб'єкта в процесі навчання у свій час зауважували видатні педагоги К. Ушинський, П. Блонський, В. Сухомлинський, М. Остроградський та інші. Але у психологічній і дидактичній літературі немає єдиного підходу до визначення поняття «активність», часто вживається визначення –«**пізнавальна активність**». Так, у працях вчених Б. Єсіпова та Д. Вількєєва підкреслюється вольовий та емоційний настрій суб'єкта як важливий об'єкт активності школяра й прагнення до оволодіння знаннями. У той же час «всебічної активності, – зауважує Д. Вількєєв, – не можна досягти без розвитку у школярів пізнавальної самостійності».

На подібних висновках ґрунтується точка зору дослідниці Н.Половникової, яка переконана, що активність і самостійність як у виникненні, так і в розвитку неподільні [9].

Отже, самостійність, що формується на основі активності, є неможлива без останньої і багатьма вченими характеризується як якість особистості й має свої характерні ознаки. Вчена Г. І. Щукіна, долучаючись до цієї думки, визначає активність у процесі навчальної діяльності як «...утворення особистості, що виявляє інтелектуальний відгук на процес пізнання, живу участь, розумово-емоційну чуйність учня в пізнавальному процесі» і розкриває вияв самостійності й активності учнів за допомогою таких ознак:

- прагнення і вміння самостійно мислити;
- здатність орієнтуватися в новій ситуації, свій підхід до нового завдання;
- бажання не лише зрозуміти знання, що засвоюються, а й способи їх отримання;
- критичний підхід до судження інших;
- незалежність власних суджень [14;с 116].

Такі ознаки свідчать про осмислене ставлення суб'єкта до власної навчальної діяльності та до тих передумов, які лежать в її основі.

Отже, активність у процесі навчальної діяльності ми розуміємо як рушійну силу навчальної діяльності людини, що виражається в її ставленні до дійсності (в нашому випадку це зміст предмета «Історія»).

Це ставлення характеризується прагненням людини до розумових зусиль та інтелектуальної праці, подолання труднощів у процесі

досягнення мети. Відомо, що освоєння невідомого спонукає людину до творчої діяльності. При цьому зовнішній вплив відбивається через психічний стан конкретної особи, через її вольові якості, емоції. І засвоєння об'єкта пізнання, і відбиття зовнішнього впливу вимагають активності суб'єкта.

Для того щоб забезпечити ефективний розвиток активності учнів, учителю необхідно створити на уроці таку атмосферу, яка сприяє тому, що цілі навчання стають особистісно значущими для учнів. Створити умови для підвищення інтересу до предмета навчання.

Інтереси учнів формуються під час навчання, проявляються в увазі й охоплюють усі процеси – сприйняття, пам'ять, мислення і, відповідно, активізують діяльність особистості. Саме інтерес є передумовою, засобом і результатом навчання учня та метою вчителя.

Ґрунтовне визначення поняття «**інтерес**» у процесі навчальної діяльності надає професор Г. Щукіна. Вона зазначає: «...інтерес – як глибоко особистісне утворення, що не зводиться до окремих властивостей і проявів. Його психологічну природу складає нерозривний комплекс життєво важливих для особистості процесів».

Пробудження інтересу – це всього лише початкова стадія великої роботи з виховання глибокого стійкого інтересу до знань і потреби до самоосвіти. Інтерес в широкому сенсі слова – це спрямованість особистості на вивчення всього нового, оволодіння вміннями, придбання різних навичок. Інтерес до знань – це спрямованість особистості дитини на оволодіння знаннями у тій чи іншій предметній царині. Г. Щукіна, досліджуючи предметну спрямованість та формування навчальних інтересів у взаємозв'язку з процесом становлення особистості, виявила характер та рівень розвитку пізнавальних інтересів [14]. Отже, інтереси визначають спрямованість особистості. Ця спрямованість становить ядро її розвитку.

Найвищим ступенем збудження інтересу учня до знань, усвідомлення необхідності нового пізнання є навчальна ситуація. Вона є способом підготовки учнів до засвоєння нових знань. Навчальна ситуація нагадує мотивацію навчальної діяльності, але не є її аналогом і пов'язана з якоюсь формою чи методом. За своєю суттю вона покликана сприяти пробудженню інтересу до знань, спонукати до пошукової навчальної діяльності й тим нагадує проблемну ситуацію. Після навчальної ситуації, як і після проблемної, може формуватися мотивація. Необхідно

зазначити, що проблема мотивації самостійної роботи дуже важлива в процесі навчання, тому потребує більш детального розгляду в наступних дослідженнях автора.

Отже, самостійна робота, що включає в себе вищезазначені складові, є засобом досягнення самоосвітньої діяльності учня, яку можна вважати метою і результатом діяльності учителя й учня.

Професор Г. Серіков вважає, що самоосвіта як педагогічна категорія розвивалася й трансформувалася на основі змісту поняття «самостійна робота» і містить у собі освітні, розвиваючі, виховні функції: «...самоосвіта є засіб пошуку й засвоєння соціального досвіду, за допомогою якого людина може здійснювати власне виховання, освіту, розвиток у відповідності з поставленими перед собою цілями і завданнями» [12; с.143].

Отже, саме в базовій школі закладаються основні навички самоосвітньої діяльності, яка є запорукою готовності школяра до самореалізації у навчальній і позаурочній діяльності. Саме протиріччя між потребами сучасної школи в удосконаленні процесу самореалізації особистості учня і відсутність розробленої стратегії на практиці підвищує значення самостійної роботи й системи її організації і дозволяє продовжувати дослідження в даному напрямку.

Слід зазначити, що правильно організована самостійна робота з пошуку необхідної інформації, засвоєння на її основі міцних знань, вміння творчо використовувати їх у різних ситуаціях сприяють розвитку здатності до осмислення власного і чужого досвіду, навичок актуалізації наявного внутрішнього потенціалу, наповнення його в змістовному, смисловому, ціннісному планах. Відповідно закладаються основи самопізнання, самореалізації, розвитку зростаючої особистості.

Література

1. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Книга 2/В.И. Андреев. – Казань, 1998. –318 с.
2. Дубравска Д.М. Основы психологии: Учеб. Пособие / Д.М. Дубравска. –М.: Мир, 2001. - 280 с.
3. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках. Государственная учебно-педагогическое издание министерства просвещения РСФСР / Б.П.. Есипов. – Москва. –1961. – 239 с.
4. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе / И.А.Зимняя. – М.: Просвещение, 1991. 222с.

5. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения / И.Я.Лернер. – М.: Педагогика, 1981. –186 с.
6. Педагогическая энциклопедия. В 4-х т. Т. 3. М.: Изд-во «Советская энциклопедия»/ И.А.Каиров. 1966. – 880 с.
7. Пидкасистый П. И. Основы классификации самостоятельной работы в процес се обучения./ П.И.Пидкасистый . –М.:МГПИ им. В.И. Ленина, 1971. –153 с.
8. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. /Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. – Київ: Вища школа, 2006. – 320 с.
9. Половникова Н.А. О теоретических основах воспитания познавательной самостоятельности школьника в обучении /Н.А. Половникова. - Казань: Тат. кн. изд-во, 1968. - 202 с.
10. Розенберг Н.М., Дутко Э.Н., Носаченко И.М. Самостоятельная работа учащихся с учебными текстами / Н.М Розенберг. – К. –Вища школа. - 1986.- 159 с.
11. Савченко О.Я. Розвиток пізнавальної активності молодших школярів/ О.Я Савченко. – К.: Рад. школа, 1982. – 138 с.
12. Сериков Н.Г. Педагогические основы совершенствования управления самообразованием студентов: Дис. д-ра пед. наук Челябинск, 1988. – 360с.
13. Турянская О.Ф. Теория и практика личностно ориентированого обучения истории в школе/ О.Ф. Турянская. - Луганск: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 378 с.
14. Щукина Активизация познавательной деятельности учащегося в учебном процессе/ Г.И. Щукина. – М.: Просвещение, 1979. –160 с.
15. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности / Э.Г. Юдин – М.: Наука, 1978. – 392 с.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ КОМПОНЕНТЫ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ КАК СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

Л.Н. Губенко

В статье проведен анализ психолого-педагогической литературы по проблеме самостоятельной работы учащихся школы. Определена сущность понятия «самостоятельная работа» учащихся через детальное рассмотрение содержания ее компонентов и функциональных связей между ними. Представлено соотношение между самостоятельной работой как средством и самообразованием как целью обучения и воспитания учащихся.

Ключевые слова: самостоятельная работа, самостоятельность, деятельность, самостоятельная деятельность, познавательная самостоятельность, интерес, активность, самообразование.

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL COMPONENTS OF INDEPENDENT WORK AS A SYSTEM OF TEACHING STUDENTS**Hubenko L.M.**

The article analyzes the psychological and educational literature on independent work of pupils of the school. We defined the essence of the concept of "self-study" of students through a detailed examination of contents of its components and the functional relations between them. We presented the relationship between the independent work as a means and self-education as the goal of teaching and education of students.

Key words: *independent work, independence, activity, independent activity, cognitive independence, interest, activity, self-education.*

Губенко Л. М. – аспірантка кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Луганськ). E-mail: larnic2009@yandex.ru

Hubenko L. M. – Postgraduate Student of the Chair of History of Ukraine of Luhansk Taras Shevchenko National University (Luhansk, Ukraine). E-mail: larnic2009@yandex.ru

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка О. Ф. Турянська

Reviewer – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of History of Ukraine of Lugansk National University of Taras Shevchenko O. F. Turyanska